

ATLAS INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL ON SOCIAL SCIENCES

Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed
ISSN:2619-936X

Vol:5, Issue:24

2019

pp.912-919

Article Arrival Date: 07.11.2019

Published Date: 29.12.2019

GAZZÂLÎ'NİN GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE BİLGİ TANIMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

In TERMS OF THE THOUGHT OF GAZZALÎ, THOUGHTS ON KNOWLEDGE DESCRIPTION

Dr. Öğr. Üyesi, Fehmi SOĞUKOĞLU

Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Gaziantep/Türkiye
orcid.org/0000-0001-8994-630X

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.31568/atlas.396>
Article Type : Research Article

ÖZET

Bilgi ve kaynakları kişinin inancının oluşumundaki önemli etkenlerdendir. Mezheplerin ayrışmasındaki temel sebep; bilgi kaynakları ve bu kaynakların yorumlanması olarak kabul edilebilir. Bilgi kaynaklarının neler olması gerektiği en eski dönemlerden beri insan zihnini meşgul eden hususlardandır. Bu sebeple bilgi ve kaynakları hemen her inanç ve ilim dalı için önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilginin tanımı hususunda kelâmcıların görüş ayrılığı içerisinde olduğu görülmektedir. Dil bilimciler, felsefeciler, kelâmcılar ve müfessirler konuyla ayrı ayrı ilgilenmişse de ortaya koyulan tanımlar arasında herhangi bir bilim grubuna özgü bir tarif belirlemek mümkün görülmemektedir. Bunun da ötesinde Râzî başta olmak üzere bazı kelâmcılara göre bilginin tanımının yapılması uygun değildir. Kendisinde sonraki kelâmcılara önemli etkisi bulunan Gazzâlî'nin bilgi tanımıyla ilgili görüşü yaşadığı döneme kadar olan birikimi içermektedir. Bu bağlamda o kendi dönemine kadar olan bilgi tanımlarını incelemiş ve gerekli eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre bilgi hakiki tanımla tarif edilemez. Bununla birlikte bilginin taksim ve misal yoluyla anlatımı mümkündür. Makalede kelâmcıların bilgi tanımları ele alınmış, bunlar üzerinde değerlendirme yapılarak, bilginin tanımıyla ilgili tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Gazzâlî, Bilgi Teorisi, Bilgi Tanımı

ABSTRACT

One of the important factors in the formation of one's belief is knowledge and sources of knowledge. The main reason for the separation of sects; sources of knowledge and interpretation of these sources. What should be the sources of knowledge is one of the issues that occupy the human mind since the earliest times. For this reason, knowledge and knowledge sources emerge as an important subject for every belief and science branch. It is seen that the theologians are in disagreement about the definition of knowledge. Linguistic scientists, philosophers and theologians have dealt with the subject, but have not made a common definition. Moreover, according to some theologians, especially Râzî, it is not appropriate to define knowledge. Gazzâlî, who had a significant influence on subsequent theologians, included his knowledge of the definition of knowledge until the time he lived. In this context, he examined the knowledge definitions up to his own period and made the necessary criticisms. According to him, knowledge cannot be described with a real definition. However, it is possible to explain the knowledge through partition and example. In the article, the definitions of theologians were examined, and an assessment was made.

Key Words: Theology, Gazzali, Epistemology, Knowledge definition

1. GİRİŞ

Bilgiyle inanç arasında birbirinden ayırt edilmesi zor bir ilişki vardır ve insanın inancını oluşturan en önemli etkenin bilgi kaynağı olduğu kabul edilebilir. Bilgiyle inanç arasındaki bu bağ gerek bilginin tanımında gerekse inancın tariflerinde kendisini göstermektedir. Bilginin “Delillendirilmiş veya zorunlu olarak oluşan doğru inanç”¹ şeklinde tanımlanabildiği gibi, buna mukabil olarak imanın da “Allah’ı, peygamberini ve ondan gelen her şeyi bilmektir”² şeklinde tarif edilebilmiştir.³

Kelamda ontolojik konular bilginin tanım ve kaynakları üzerine bina edilmektedir. Bu sebeple kelam kitaplarında îtikâdî bahislere geçilmeden önce bilgi konusu mukaddime sadedinde sunulmaktadır. Dolayısıyla bilginin tanımı ve kaynakları kelamcılar tarafından önemsenen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bilgi ve kaynakları etrafında önemli bir literatür oluştuğu söylenebilir. Bu çalışmada, konuyla ilgili düşünceleriyle ön plan çıkan kelâmcılardan Gazzâlî (ö.505/1111)’nin düşünceleri merkeze alınmıştır. Bununla birlikte Râzî (ö.606/1209), İcî (ö. 756/1355), Cürcânî (ö. 816/1413)’nin yanı sıra Müttekaddimîn kelâmcıların konu hakkındaki düşüncelerinden istifade edilmiştir.

Müteahhir kelâmcıların ilki olarak kabul gören ve Eş’arî bir düşünür olan Gazzâlî’nin bilginin tanımı konusundaki düşünceleri hem yaşadığı döneme kadar olan birikimi anlamak ve hem de kendisinden sonraki kelâmcılara tesir etmesi yönüyle önem arz etmektedir.

Bilginin kelâmî bağlamdaki önemi ve öznel yapısı, kelamcılarının bilgi tanımında birçok görüş ortaya koymasına neden olmuştur. Yapılan bilgi tanımları arasındaki farklılıklardan önce bilginin tanımlanabilirliği öncelikli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Râzî bilginin tarife ihtiyaç duymadığını ve tanımlanamayacağını savunmuştur.⁴ Cürcânî *Şerhu’l-Mevâkıf*’de Cüveynî (ö. 478/1085)’nin de bu görüşte olduğunu bildirmektedir.⁵ Ancak, Cüveynî *el-İrşâd*’da bilgi tanımlarına yer verirken bilginin tanımlanabilir olduğunu beyan etmektedir.⁶

Gazzâlî’nin bilgi konusunu *el-Menhûl* kitabında ele alışı, *el-Mustasfâ*’daki açıklamalarından farklıdır. *El-Menhûl*’de o ana kadar yapılan çeşitli bilgi tanımlarını ele alıp eleştirdikten sonra, açıkça bilginin tanımının yapılamayacağını belirtir.⁷ *el-Mustasfâ*’da ise mantık ilmindeki tanım kuralları içerisinde konuya yaklaşır. Bu çerçevede bilgiyi, hakiki tarif denilen “cins ve faslı açıklanmış bir şekilde” tanımlanamayacağını belirtir. Bununla beraber lafzî târifin yapılmasında bir engel görmez.⁸ Ancak Gazzâlî, lafzî târifi yeterli görmeyerek, taksim ve misal metotlarıyla ‘bilgi’nin ne olduğunu ortaya koymaya çalışır.⁹ Onun *İhyâ*’da ise daha farklı bir yaklaşımda olduğu görülür.¹⁰ Gazzâlî’nin farklı kitaplarındaki değişik tutumunun, muhatap kitlesinin anlayışına göre, eserin yazılış sebebi göz önünde bulundurularak, üslup belirlemesi olarak görülebilir. Netice itibarıyla *el-Mustasfâ*’nın diğerlerinden daha sonra kaleme alındığı ve usul kitabı olması cihetiyle onun bu konudaki görüşünü daha net yansıttığı söylenebilir.

¹ Ebû Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü’l-edille*, I, tah. Hüseyin Atay, Ankara 1993, s. 10.

² Ebû’l-Hasen el-Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, Tas. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980, s. 132.

³ Bilgiyle inanç arasındaki ilişki için bkz. Vecihi Sönmez, “İslam Düşüncesinde Bilgi İman İlişkisi” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 1, Samsun 2005, s. 230.

⁴ Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *el-Menhûl*, Dârü’l-Fikr, Şam 1998, s. 40; Hasan Muhammed Mekkî, *Nazariyyetü’l-ma’rife*, Lübnan 1990, s.18; Mustafa Bozkurt, *Fahreddin Râzî’de Bilgi Teorisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sbe., Ankara 2006, s. 68

⁵ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu’l-mevâkıf*, I, Dârü’l-kutubi’l-ilmîyye, Beyrut 1998 s. 73.

⁶ Cüveynî, *el-İrşâd*, Mektebetü’l-Hancı, Mısır 1950, s. 12.

⁷ Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 40.

⁸ Gazzâlî, *el-Mustesfâ*, I, tah. Hamza b. Züheyr Hâfiz, Medine 1993, s. 74.

⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, s. 78.

¹⁰ Gazzâlî, *Ihyâu ulûmi’l-dîn*, III, Mısır ty., s. 13.

Râzî ise eserlerinde bilgiye tanım olabilecek ifadelerle birlikte bilginin tanımlanamayacağını açıkça beyan eder. Gerekçe olarak ise Gazzâlî'nin *el-Menhul*'de belirttiğinin bir benzerini öne sürer. Buna göre; bilgi açıklanmaya ihtiyaç duymayacak kadar açık bir olgudur. Bilgiyi açıklayabileceğimiz hiçbir söz ondan daha anlaşılabilir olmayacaktır. Râzî, Gazzâlî'ye ilave olarak bilginin zorunlu olduğunu ve sonradan kazanılmadığını da belirtir. Yani bilme işveli kişide zorunlu olarak vardır. Dolayısıyla kişide zorunlu olarak var olan bir şeyi açıklamaya çalışmanın manası yoktur.¹¹

Îcî (ö. 756/1355) yukarıdaki bilgiler ışığında bilginin tanımlanabilirliği konusunda üç görüş olduğunu söyler. Birincisi Râzî'nin görüşü olup; bilginin zorunlu olması sebebiyle tarif edilemeyeceğidir. İkincisi Gazzâlî'nin görüşü olup; bilginin tarif edilmesinin zor olduğu yönündedir. Üçüncüsü ise kelimcilerin çoğunun görüşü olup bilginin tarif edilebilir olduğudur.¹²

Mütekaddimin ve müteahhirin kelimcilerin çoğu bilgiyi tarif edilebilir olarak görmektedir. Ancak ortak bir bilgi tarifi ortaya konulabilmiş değildir.

2. MU'TEZİLE'DE BİLGİ TANIMI

Bilgi Arapça "ilm" kelimesinin karşılığıdır ve 'cehl' kelimesinin zıddıdır. Ayrıca mârifet ve şuur kelimelerinin ilimle eş anlamlı olduğu/olabileceği sözlüklerde yer alır.¹³

Mütekellimler arasında bilgiyle ilgili ilk tanımlar Mûtezile'de görülür. Ancak Mûtezilî ulemanın eserlerinin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmadığından yapmış oldukları tanımları nasıl savdukları hususu net değildir. Ebu Muîn en-Nesefî ve Abdülkahir Bağdadî (ö. 429/1037), Nazzâm (ö. 231/845)'ın bilgiyi "Kalbin, duyularda bulunanla hareket etmesidir." şeklinde tarif ettiği bilgisini aktarır.¹⁴ Nazzâm'a isnat edilen bu sözün, bir tariftten çok bilgiyi vasf eden bir söylem olduğu görülmektedir. Ayrıca bu söylemin kelâmında henüz tanım yapmanın sistemleşmediği dönemde olduğu göz ardı edilmemelidir.¹⁵

Mûtezile'ye mal olan "Belli bir şeye gerçekte olduğu gibi inanmaktır" şeklindeki tanımın Ka'bî (ö.320/932)'ye ait olduğu Nesefî tarafından kaydedilir.¹⁶ Bu tanım yine Mûtezile uleması tarafından eksik görülmüşse de bilginin inançla açıklanması genel kabul görür. Bu tanım son olarak Ebu Ali Cübbâî (ö. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim Cübbâî (ö.321/933) tarafından revize edilerek: "Bir şeye olduğu şekliyle, kalp itminanı ile zarureten veya delille inanmaktır."¹⁷ şekliyle son şeklini alır. Kâdî Abdülcebbar'ın bu tanımı kısmen eleştirdiği görülür.¹⁸ Bazı mûtezilîlerin bu tanımı, birincisi bilineni 'şey'le ifade etmeleri ikincisi ise bilgiyi inançla açıklamaları olmak üzere iki yönden eleştirilmektedir. Bilinenin 'şey' olarak açıklanması, imkansız olan hususların 'şey' kelimesi altında değerlendirilememesinden ötürü problemlidir. Tarif bu yönüyle Allah'ın ortağı olmadığı bilgisini kapsamaz.

Bilginin inançla açıklanması Mûtezile dışındaki kelimciler tarafından eleştirilir. Nesefî belki de konuyu bağlamından biraz da uzaklaştırarak bu ifadenin Allah'tan ilim sıfatını nefyetmek için kullanıldığını iddia eder.¹⁹ Bu iddiayı doğrulayacak net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu tür itirazların mezhepsel tutumdan kaynaklandığı söylenebilir. Nesefî'nin itirazına bir diğer

¹¹ Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal*, Mektebetü'l-kulliyâtü'l-Ezheriyye, Mısır ty., s. 100; Râzî'nin bilgi anlayışı için bkz. Mustafa Bozkurt, *Fahreddin Râzî'de Bilgi Teorisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sbe., Ankara 2006.

¹² Adudüddin el-Îcî, *el-Mevâkıf*, Alemü'l-Kutub, Beyrut ty., s. 9-10.

¹³ Murteza ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XXXIII, Kuveyt 1965, s. 127.

¹⁴ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, s. 12; Abdülkahir Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul 1928, s. 6.

¹⁵ Muhi Mert, "Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi" AÜİFD, XLIV, 1, 2003, 64.

¹⁶ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, s. 9.

¹⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII, Kahire 1962, s. 13; Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, s.15; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 13; Gazzâlî, *el-Menhul*, s. 39; Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, s. 9-10; Îcî, *el-Mevâkıf*, s. 10.

¹⁸ Abdülcebbar, *el-Muğni*, XII, s. 13; Kâdî Abdülcebbar, Cübbâilerin tanda sükûn-u nefis ifadesinin yer almadığını belirtmekte ise de Nesefî yer aldığını söyler.

¹⁹ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, s. 12.

gereğe ise ilmin itikâtle açıklanması, Allah Teâlâ'ya âlim yerine itikâat eden denilebileceği endişesidir.²⁰ Bu itirazın yapıma üslubunun da yerinde olmadığı görülür. Nitekim Allah Teâlâ hakkında kullanılan isimler tevkîfidir ve aynı itiraz Allah için ârif veya âkil denilmesi konusunda da ortaya çıkar. Allah Teâlâ'ya ârif, âkil veya itikâat eden denilememesinin sebebi bu konuda bir nas olmaması ve ümmetin bir kabulünün oluşmamasıdır. Ancak itikâat kelimesinin dil biliminde bilgiyle eş anlamlı olmadığı kabul edilirse Nesefî'nin bu itirazı doğru kabul edilebilir. Bu düşünce açısından inançlı olmak mahlûkata özgü bir fiil olup, Allah Teâlâ bundan münezze olarak değerlendirilmiştir.

Gazzâlî Mûtezile'nin bilgiyi; "Bir şeye gerçekte olduğu şekliyle inanmaktır" şeklindeki tanımını eleştirirken, bilginin itikâtle açıklanamayacağını savunur. Buna gereğe olarak da, Allah Teâlâ'nın bir kimsede "gerçekte olduğu şekline" muhalif zorunlu bir itikâat yaratsa, onun bilgi olarak nitelenemeyeceğini belirtir.²¹ O, bir başka açıdan da Yahudî, Hıristiyan ve Müşriklerin batıl inançlar içerisinde olduklarını ve bunların inançlarının gerçekte olmadığını ve dolayısıyla bilgi olarak nitelenemeyeceğini zikreder.²² Gazzâlî'nin bu itirazı kendi görüşü açısından tutarlı görülmektedir. Nitekim bu itikâat gerçeğe aykırı olacak ve bilgiyle ifade edilemeyecektir. Gazzâlî'nin "bilgi itikâtle açıklanamaz" görüşünün arka planında onun itikâat tanımı yer almaktadır. Ona göre itikâat "şüphe duyanın inancın iki tarafından birisine (doğrulama-yanıltama) yönelerek, o hususta tam kanaat getirip zıddının hiç hatırına gelmemesidir"²³ Bu tanım doğrultusunda bir inancın gerçekte bağlantısı olabilir, olmaya da bilir. Bu bağlamda "bilgi, gerçekte olduğu şekliyle inanmak" şeklinde bir tanım doğru olarak kabul edilemeyecektir.

Mûtezile'nin tanımını doğru bulan, dolayısıyla bilginin itikâtle açıklanabileceğini savunan Mert, itikâdi; cehaletten bilgiye uzanan durumların "ortak zihinsel zemini" olarak tanımlamaktadır. Ona göre itikâd; cehl, şekk, zan ve bilgi sıralamasının adıdır.²⁴ Bu bağlamda kişinin, bir konuda bir delili yoksa cehl, delili biraz güçlenince şek, daha da güçlenince zan, kişide kesin bir delil oluşmuşsa bu da bilgi olarak isimlendirilir. Bu bilgiden hareket edildiğinde Mûtezile'nin tanımında yer alan itikâat kelimesine getirilen eleştiriler ortadan kalkmaktadır.

Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da bilginin itikâtle tanımlanmasına iki açıdan karşı çıkar. Birinci olarak; bazı mutezilî ulemanın tanımıda yer alan "i'tikâdü's-şey" ifadesini ele alarak, tanımıda yer alan "şey" kelimesinin mâdumu kapsamadığının üzerinde durur. Bilginin ise mâduma taalluk edebileceğini belirtir. Onun bu itirazı "şey" kelimesine yüklediği anlam cihetiyle doğru olsa da Mu'tezile'den bu görüşte olanlara göre "şey" mâdumu da kapsadığından onların iç tutarlılığına aykırı bir tespit içermemektedir. Bununla beraber *Menhûl*'de Mu'tezile'nin "şey"e yüklediği anlamın mâdumu mutlak olarak kapsamadığı şeklindedir. Bu durumda Allah Teâlâ'nın bir ortağının olması mâdumdur ve muhaldir. Bu durum "şey"le ifade edilemez. Bu açıdan mutezilî bakış açısına göre itikâdü's-şey ifadesi doğru bir söylem değildir.

Mert'e göre Kâdî Abdulcebbar'ın "şey" kelimesini kullanmasının sebebi burada ortaya çıkmaktadır.²⁵ Memiş, Kâdî Abdulcebbar'ın uzun bir süre hayat sürmesinin düşüncelerinin değişimine imkân tanıdığını söyler. Bu bağlamda Kadî'nin üç ayrı bilgi tarifi olduğunu belirtir. Birinci tarif: "Bilgi, inandığı şeyin inandığı gibi olduğuna dair nefsin sükûn bulduğu inançtır.", İkinci tarif "sükûn-ı nefsi, gönül rahatlığını ve kalp tatminliğini gerektiren (şey)" Kâdî Abdulcebbar'ın en son tarifi ise el-Muğnîdeki tarifidir.²⁶ "Ele aldığı hususta bilen'de

²⁰ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, s. 11.

²¹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 39.

²² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 78.

²³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 78.

²⁴ Mert, "Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", 47.

²⁵ Mert, "Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", 48.

²⁶ Murat Memiş, Kadî Abdulcebbar'da Bilgi Problemi, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 31.

sükûn-ı nefsi gerektiren manadır”²⁷ Kâdî, sadece tanımdan “şey” kelimesini çıkarmakla kalmaz, itikat kelimesinin de bilginin tanımında kullanılmayacağını belirtir ve bu konudaki gerekçesinin Gazzâlî’nin ortaya koyduğu gerekçelerle aynı olduğu görülmektedir.²⁸

3. EHL-İ SÜNNET’TE BİLGİ TANIMI

Eş’arîler ve Mâtürîdîler bilginin tanımı konusunda mezhepsel bir görüş ortaya koymazlar. Gerek İmam Mâtürîdî’nin gerekse İmam Eş’arî’nin net bir bilgi tanımı bilinmemektedir. Ancak her ikisine de mezhep mensupları tarafından çeşitli bilgi tanımları atfedilmiştir.

Eş’arî’nin “Âlim olmayı gerektiren şeydir / sıfattır veya olduğu kimseyi âlim yapandır.”²⁹ şeklinde bir tanımı olduğu kaydedilir. Bu tanım, yine ilim kökünden türetilmiş bir kelimeyle yapıldığı için birçokları tarafından eleştirilmekteyse de bilgiyi uygun bir biçimde açıklar.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) ise bilgiyi; “kendisinde olduğu kimseye duyulur ve bilinir şeylerin açık olmasını/açık hale gelmesini sağlayan bir sıfat” şeklinde tanımladığı Nesefî tarafından aktarılır.³⁰

Bu tariflerin dışında Eş’arî ve Mâtürîdîlerin bilgi tanımlarından bazıları şu şekildedir:

Eş’arîler’den, Bâkillânî ve Cüveynî (ö. 403/1013); “malum olanı olduğu şekliyle bilmektir (mârifetini elde etmektir)”³¹

Eş’arîlerden İbn Fûrek (ö. 406/1015); “İlim muktedir bir kimsenin düzenli fiiller yapabilmesini sağlayan sıfattır.”³²

Mâtürîdîlerden, Ebû Muîn En-Nesefî (ö. 508/1115); Eş’arîlerin “İlim bir kişinin onunla âlim olduğu bir vasıftır.” şeklindeki tarifini aktardıktan sonra bu görüşü benimseyerek, bu etrafını cami ağyarını mani bir tariftir der.³³

Mâtürîdîlerden Alaaddin Üsmendî (ö. 552/1157 “Kendisiyle âlim olunan sıfattır.”³⁴

Müteahhirin Eş’arîlerden İcî (ö. 680/1281); olduğu yerde, zıttının olması mümkün olmayan manalar arasında temyizi gerektiren bir sıfattır.³⁵

Müteahhirin Eş’arîlerden Âmidî (ö. 631/1233); “Kendisiyle sıfatlanan kimsede bir hususun hakikatini bildiren sıfattır.”³⁶

Bu tanımların birçoğunda itikât, mârifet, sıfat, idrak, tebâyün, ihâta, şuur kelimelerinin kullanılan anahtar kelimeler olduğu görülür.³⁷

Cüveynî ve Bâkillânî başta olmak üzere Eş’arîlerden bazı kelâmcıların tanımlarında Mu’tezileden etkilendiği söylenebilir. Nitekim, Mu’tezileye isnâd edilen tanımlarda yer alan “olduğu şekliyle” ifadesi bu zevâtın tanımlarında da aynen yerini korumuş, ancak “itikâd” ve “şey” kelimelerinin kullanımından kaçınılmıştır.³⁸ Bununla beraber onların “itikâd” ve “şey” kelimelerin yerine ikame ettikleri sözcükler de eleştiriden hali değildir.

²⁷ Abdulcebbar, *Muğni*, 12: 13.

²⁸ Abdulcebbar, *Muğni*, 12: 13; Abdulcebbar, *Şerh Usûl-i hamse*, 46.

²⁹ Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 12; Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 36; Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, s. 15.

³⁰ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, s.19; Muhit Mert, “Kelâmcıların Bilgi Tanımı Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *AÜİF Dergisi*, Ankara 2003, sy. 1, s. 61.

³¹ Ebû Bekr el-Bâkillânî, *el-İnsaf*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, Mısır 2000, s. 13; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 12.

³² Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 12; Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 36; Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, s. 14; İcî, *el-Mevâkıf*, s. 10.

³³ Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, I, s. 15.

³⁴ Said Özervarlı, “Aleaddin el-Üsmendî’nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi” *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy 10, 2003, s. 53.

³⁵ İcî, *el-Mevâkıf*, s. 11.

³⁶ Âmidî, *Ebkarü'l-Efkar fi Usulî'd-din*, I, Dârü'l-kutub ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 2004, s. 78.

³⁷ Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 37-38. Said Özervarlı, “Aleaddin el-Üsmendî’nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi” *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy 10, 2003, s. 50; Necip Taylan, “Bilgi” *DİA*.

³⁸ Mert, “Kelâmcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, 49.

Gazzâlî'nin bu durumu fark ederek selefleri gibi bir tanım ortaya koymaktan kaçındığı görülmektedir. *el-Müstasfâ*'da belirttiği gibi hissiyattan olan şeylerin tanımı cins ve faslı belirtilerek tam tanım yapılması zor bir meseledir. Bu bağlamda ona göre 'bilgi' tanımlanamaz diyemsek de net bir tarifile ortaya koyulması problemlidir. Bu problemin çözümü öncelikli olarak böyle bir tanımın yapılmasının gerekliliğinde aranmalıdır. Nitekim bir kelimenin tarifi o kelimedeki kapalılığı gidermek için yapılır.³⁹ Eğer tarifte böyle bir maksat güdülmüyorsa, hakkında konuşulan kelimenin manası herkesçe bilinen açık bir anlam ifade ediyorsa, tarif yapmanın amacıyla çelişkili bir durum ortaya çıkar. Aslında Râzî'nin bilgiyi tanımlanamaz görmesi de bu sebeptir. Onun gerekçesi, bilgiyi bilgiden daha belirgin bir kelimeyle açıklanamamasıdır. Gazzâlî *el-Menhûl*'de Râzî'yle aynı gerekçelere dayanarak bilginin tarif edilmesine karşı çıkmıştır.

Gazzâlî, rahmetle andığı seleflerini bilgi konusundaki tanımlarından ötürü tek tek eleştirmiştir. Bu eleştirilerine mezhebinin imamı olarak gördüğü Eş'arî'den başlar. O, Eş'arî'nin bilgiyi şu şekilde tarif ettiğini zikreder: "Bilgi, âlim olmayı gerektiren şeydir." Ona göre bu tarif, açıklama içermeyen hatalı bir tanımdır. O, bu tanıma "Bir kimse bir evde yüzüğünü kaybetse, o kimse yüzüğünün hangi evde kaybettiğini soranlara, yüzüğümü kaybettiğim evde" cevabını vermesine benzetir.⁴⁰

Gazzâlî tebeyyün veya idrâk kelimelerinin bilgi tarifinde kullanılmasını doğru bulmaz. Buna gerekçe olarak da bu iki kavramın sonradan öğrenme içerdiğini ve bunun da ilahî ilimle bağdaşmayacağını belirtir. Ancak buna ilahî bilginin, mahlûkata ait bilgiye benzemediği dolayısıyla benzemeyenleri aynı tanım altında toplamanın doğru olmadığı yönünden itiraz edilebilir.⁴¹ Aslında Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da bu farklılığa bizzat kendisi de değinmiştir.⁴²

Gazzâlî, Bâkılânî'nin bilgiyi mârifetle açıklamasının doğru olmadığını belirtir. Nitekim "bilgi, marifettir.", "marifette bilgidir." şeklinde bir açıklama yapılacak olursa, "bilgi ve mârifet nedir?" sorusuna cevap verilemez.⁴³

Gazzâlîye göre yapılan tanımların en zayıfı, "kendisiyle vasıflanan kimsede düzgün fillerin ortaya çıkmasını sağlayan vasıftır" şeklinde yapılan tariftir. O, zayıflıkta ikinci sıraya "kendisiyle bilinendir" şeklinde yapılan tarifi koyar. Son olarak ise Bakılânî'nin yapmış olduğu tarifi söyler. Ona göre bu tarif lafzî bir tariftir ki bu tür tanımlar en zayıf tanım türü olarak kabul edilmektedir.

Gazzâlî bütün bu tenkitlerinin akabinde "bilgi" kelimesiyle birbirinden farklı anlamların kast edildiğinin üzerinde durur. Bunlardan bazılarını şu şekilde sayar: duyumsama, tahayyül, zan, ilahî ilim, idrâk, beyân ve bütün bunların tanımlarının farklı şekilde olacağını belirtir.⁴⁴ O, bu noktadan hareketle bilginin cinsi ve faslı içeren hakiki tarifinin yapılamayacağını/yapılmasının zorluğunun altını çizer. Bu bağlamda bilginin taksim ve misâl yoluyla tanımlanması gerektiğini savunur.

Sonuç olarak bilgi tanımlanmaya muhtaç olmasa da kendisine yakın terimlerden ayırt eden özelliklerinin bildirilmesi gereklidir. Özellikle, şüphe ve zan kelimelerinin ifade ettiği manadan ayrıldığı noktaların tespit edilip açıklanması önemlidir. Bu bağlamda bilginin tam bir tanımını yapma kaygısından çıkıldığında yukarıda verilen tariflerin çoğunun bilgi hakkında doğru ifadeler olduğunu söylemek mümkündür.

4. SONUÇ

³⁹ Ömer Türker, "Tarif" *DİA*.

⁴⁰ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 36.

⁴¹ Mert, "Kelimelerin Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", 50.

⁴² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 76.

⁴³ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 38.

⁴⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 76.

Bilginin tanımı hususunda kelâmcıların ortak bir düşünce içerisinde olmadıkları görülmektedir. Bilginin tanımından önce tanımlanabilirliği üzerinde bir tartışma yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Gazzâlî ve Râzî'nin düşüncelerinin ilgi çekici olduğu söylenebilir. Gazzâlî; eserlerinde farklı görüşler ifade etmişse de *Mustasfâ*'da bilgiyi taksim ve misal metotlarıyla açıklamış 'bilgi'nin ne olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Râzî ise Gazzâlî'nin *el-Menhûl*'deki görüşünü takip ederek bilginin kendisinden daha açık bir şeyle açıklanamayacağı için tanım yapılmasını anlamsız görmüştür. Bununla birlikte bilginin, itikat, zan gibi benzer terimlerden ayırıcı niteliğinin tespit edilmesinin gerekliliği zikredilmelidir.

Bilgi tariflerinde; îtikât, mârifet, sıfat, idrak, tebâyün, ihâta, şuur gibi kelimelerin yer aldığı görülmektedir. Kelamcıların bilgiyi açıklayan birbirinden farklı, çeşitli ifadeleri mevcuttur. Kelamcıların dışında felsefecilerin de bir o kadar farklı tanımı bulunmaktadır. Bütün bunlardan bilginin herkes tarafından kabul edilebilecek net bir tanımının yapılamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında tercih yapılmasını gerektiren zorlayıcı bir unsur tespit edemedik. Bununla birlikte bazı Mûtezilî ulemanın îtikât üzerinden yaptığı tanımın diğer mezhep mensuplarınca eleştirilme biçiminin pek tutarlı olmadığı söylenebilir. Ancak Gazzâlî'nin eleştirilerinin mezhep taassubundan kaynaklanmadığı bir tespit olarak kaydedilmeli ve konu îtikât kelimesine yüklediği anlam açısından değerlendirildiğinde, bilginin îtikâtla açıklanamayacağına altı çizilmelidir.

Gazzâlî "bilgi"nin farklı anlamlarda kullanıldığı tespitine yer vererek, bilgiyle; duyumsama, tahayyül, zan, ilahî ilim, idrâk, beyân anlamlarının kastedilebileceğini belirtir. Bunların ise her birinin tarifinin diğerinden farklı olabileceğini savunur ki onun bu tespitinin yerinde olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, Kâdî, *el-Muğni*, I-XII, Kahire 1962.
- Abdülcebbar, Kâdî, *Şerhu 'l-usûli 'l-hamse*, Kahire 1996.
- Âmidî, Seyfüddin, *Ebkarü 'l-Efkar fi Usuli 'd-din*, I-V, Dârü'l-kutub ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire 2004.
- Atay, Hüseyin, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara 1992.
- Bağdadî, Abdulkahir, *Usûlü 'd-dîn*, İstanbul 1928.
- Bâkılânî, Ebû Bekr, *el-İnsaf*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, Mısır 2000.
- Bâkılânî, Ebû Bekr, *et-Takrib ve 'l-İrşad*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993.
- Bâkılânî, Ebû Bekr, *et-Temhid*, Müessesetü'l-kutubi's-sekâfiyye, Beyrut 1987.
- Bozkurt, Mustafa, "Müslüman Kelamında Haberin Bilgi Değeri", *AÜİF Dergisi*, 2007, sy. 2.
- Bozkurt, Mustafa, *Fahreddin Râzî'de Bilgi Teorisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sbe., Ankara 2006, s. 68
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Tarifât*, Mektebetü Lübnan, Lübnan 1985.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu 'l-mevâkıf*, I-II, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.
- Cüveynî, İmâmü'l-Hameyn, *el-İrşad*, Mektebetü'l-Hancı, Mısır 1950.
- Cüveynî, İmâmü'l-Hameyn, *eş-Şâmil fi usûli 'd-din*, Mısır 1969.
- Emiroğlu, İbrahim, "Süfestâiyye" *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
- Erdemci, Cemalettin, *Kelam İlmine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2009.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Tas. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Menhûl*, Dârü'l-Fikr, Şam 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Müstasfâ*, I-II, tah. Hamza b. Züheyr Hâfız, Medine 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Münkızu mine'd-dalâl*, Dârü'l-Endelüs, İskenderiyye 2003.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-IV, Mısır ty.
- İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Mektebetü's-sekâfâti'd-dîniyye, Kahire 2005.
- İbn Manzûr, Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, I-XV, Dârü Sâdir, Beyrut ty.
- İbn Zâğûnî, Ebû'l-Hasen, *el-İdâh fî usuli'd-dîn*, Riyad 2003.
- Îcî, Adudüddin, *el-Mevâkıf*, Alemü'l-Kutub, Beyrut ty.
- İsfahânî, Râgıb, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, tah. Muhammed el-Keylânî, yy. ty.
- Kılavuz, Murat ve Saim Kılavuz, *Kelama Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Mâtürîdî, *Kitabü'ü-tevhîd*, Dârü'l-camiâti'l-Mısriyye, İskenderiyye ty.
- Mekkî, Hasan Muhammed, *Nazariyyetü'l-ma'rife*, Lübnan 1990.
- Memiş, Murat, *Kadı Abdulcebbar'da Bilgi Problemi*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mert, Muhit, "Kelamcıların Bilgi Tanımı Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *AÜİF Dergisi*, Ankara 2003, sy. 1.
- Nesefî, Ebû Muîn, *Tabsiratü'l-edille*, I-II, tah. Hüseyin Atay, Ankara 1993.
- Özervarlı, Said, "Aleaddin el-Üsmendi'nin Kelamcılığı ve Bilgi Teorisi" *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy 10, 2003.
- Râzî, Fahreddin, *el-Muhassal*, Mektebetü'l-kulliyâti'l-Ezheriyye, Mısır ty.
- Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, trc: Bekir Topaloğlu, Dimeşk 1979.
- Sönmez, Vecihi, "İslam Düşüncesinde Bilgi İman İlişkisi" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 1, Samsun 2005, s. 230.
- Şâfîi, Müetevellî, *el-Gunye*, Müessesetü'l-kutubi's-sekâfiyye, Beyrut 1987.
- Şeybî, Mustafa Kâmil, *es-Sılatu beyne't-Tasavvufi ve't-Teşeyyü*, I-II, Dârü'l-Endelüs.
- Taylan, Necip, "Bilgi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
- Teftâzânî, Sa'düddîn, *Şerhü'l-akâid*, Mektebetü'l-kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1988.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Türker, Ömer, "Tarif", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
- Uludağ, Süleyman, "Akıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl" *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
- Zebîdî, Murteza, Tâcü'l-Arûs, I-XXXIII, Kuveyt 1965.